

Pannóniai legionárius levele (P.Tebt. 2.583), filológiai és műfaji elemzés

Bevezető, rövid kutatástörténet

A közelmúlt kiemelkedő filológiai híre egy korábban ismert papirusztöredék „újráfelfedezése” volt. A Pannóniában szolgáló egyiptomi katona leveléről a sajtó is többször tudósított, bár a híradások kevésbé hangsúlyozták, hogy tulajdonképpen nem új leletről van szó. A papiruszt ugyanis az egyiptomi ásatások úttörő vállalkozása, Grenfell és Hunt expedíciója már 1900-ban megtalálta Tebtynisben, de a rövid leírás mellett a szöveg részletes átírását nem közölték.¹ Miként ilyen esetekben gyakran megtörténik, a papirusz hosszú ideig, „jobb időkre” várva múzeumi raktárba került.² A „jobb idők” több mint száz év múlva, 2012-ben köszöntöttek be. Ekkor adták ki a teljes szöveget először (*editio princeps*).³

Ebben a dolgozatban, amely a kiadásnak önálló kutatásokra épülő, bővebb, kritikai recenziója, összefoglalom mindazt, amit a levélről tudunk. Bemutatom a papirusz lelőhelyét, a térség rövid történetét, közlöm a szöveg javított kiadását, magyar fordítását, magyarázatokat adok egyes szöveghelyekhez, részletesen elemzem a papirusz (mint íráshordozó) sajátosságait. Jóllehet gyökeresen új eredményekre aligha juthatunk, néhány mozzanatban igyekszem módosítani, vagy legalábbis pontosítani az eddigi olvasatokat, mindemellett megkísérlem közelebbről meghatározni a levél keletkezésének idejét, valamint az ókori levél műfaji jellegzetességei szerint elemzem a leletet.

A lelőhely

Phoebe Apperson Hearst 1899-ben kérte fel Bernard Pyne Grenfellt és Arthur Surridge Huntot, hogy végezzenek ásatásokat a Fayum-oázis határán fekvő Umm el-Breigâtban is. A munkát 1899. december 3-án, vasárnap kezdték meg nem messze attól a helytől, ahol (mint később kiderült) a templomkörzet feküdt. December 5-én, kedden azonosítani tudták a város ókori nevét, majd nem sokkal később – a templomkörzet feltárását követően – megkezdték a római városrész feltérképezését. 1900. január 3-ától fogtak hozzá, hogy az egykori temetőt

¹ GRENFELL, Bernard P., HUNT, Arthur S., GOODSPEED, Edgar J.: *The Tebtunis Papyri. Part II.* (London, 1907) 325.

² Jelenleg a Bancroft Libraryban őrzik, a Berkeley-i University of Californián.

³ ADAMSON, Grant: „Letter from a Soldier in Pannonia.” In *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 49 (2012) 79–94.

átvizsgálják. Innen többek között Ptolemaios-kori múmiakartonázsok kerültek elő.⁴ A vizsgált papirusz *verso*ján olvasható leletszám alapján (T520) Adamson méltán köti a levél lelőhelyét a Soknebtunis templomon kívül eső római kori településhez.⁵

A tebtynisi romok a Fayum-oázis művelt területeinek határán már sivatagos környezetben, a csatorna mellett fekvő, mai Izbat Lamlum Al Basiltól valamivel délre fekszenek. Az ókori *kómét* a különböző rétegek halmai miatt nem lehet pontosan behatárolni, egyes épületek alapjait azonban a megmaradt téglákról jól fel lehet ismerni. A felszínen mészkő és gránit őrlőkövek, illetve mészkőoszlopok maradványai láthatók.

Az 1988-as olasz ásatás alkalmával a *dromost* (a két kő-kioszkkal együtt) és a Soknebtunis-templomot ismét megtisztították a homoktól. A templom *temenosánál* lévő belső terület meglehetősen elhanyagolt állapotban van, a téglából épített városfalakat pedig egykor földig rombolták vagy elhordták.⁶ A templomtól északkeletre terülnek el az egykori görög-római település romjai, amelyet a huszadik század fordulóján Grenfell és Hunt is feltárt, és ahonnan valószínűleg a pannóniai katona levelét tartalmazó papirusz is előkerült.

Szövegkiadás

A papiruszleleten olyan misszilis levelet olvashatunk, amelyet a szöveg tanúsága szerint egy Pannóniában szolgáló egyiptomi származású katona írt hazájába, Egyiptomba. A papiruszlap 26,6 x 15 cm méretű, amely a korai római kortól a negyedik század második feléig ismert levélírói mintát követi: a levélíráshoz használt papiruszlapok *columnát* követő hosszúsága meghaladta a lapok szélességét.⁷ A lap jobb széle viszonylag sértetlen, baloldala, felső és alsó része azonban erősen sérült. A sérülések alapján legalább két függőleges hajtásvonalat lehet megállapítani.

Az írás nemcsak a *recto* oldalon, hanem a *verso* oldalon is a rostok mentén halad, a papirusz hátlapján az írás 90 fokos szögben elfordul.⁸ A *verso*n olvasható szöveg, a címzés a felső és a középső sorokban, a sérültebb részekben olvasható. A *recto* bal oldali margóján a rostokra merőlegesen további egy sornyi szöveg látható.

⁴ O'CONNELL Elisabeth R.: „Recontextualizing Berkley's Tebtunis Papyri.” In FRÖSÉN, J.: *Proceedings of the XXIVth International Congress of Papyrology*. (Helsinki, 2007) 808–819.

⁵ ADAMSON (2012) 79. vö. 1. melléklet 6. jelzet

⁶ DAVOLI Paola: *L'archeologia urbana nel Fayum di età ellenistica e romana*. (Napoli, 1998) 179.

⁷ LUISELLI, Raffaele: „Greek Letters on Papyrus, First to Eighth Century: A Survey.” In KAPLONY, Andreas, GROB, Eva Mira: *Documentary letters from the Middle East: the evidence in Greek, Coptic, South Arabian, Pehlevi, and Arabic (1st–15th c CE)*. *Asiatische Studien*. (Bern, 2008) 683.

⁸ Vö. 2. és 3. mellékletek

A sérülésekből és a hajtásvonalakból, illetve a *versón* olvasható címzés elhelyezkedéséből következtetni tudunk arra, hogyan hajtották össze a levelet. A *recto* felől nézve a jobboldali, sértetlenebb részt hajthatták először középre, majd erre a baloldali (ma) sérültebb részt. Mindez megmagyarázza a papiruszlap töredezettségének sajátos jellegét. A fentieket igazolja a *versón* olvasható címzés elhelyezkedése is: ha ugyanis így „hajtogatjuk”, a *versón* lévő teljes szöveg olvasható (a *verso* behajtott, azaz nem látható részén nincs írásnyom).

A szöveg értelmező átírása:

recto

Αὐρήλειο[ς] Πωλείον στρατ[ειώτης λε]γειῶ[νος] β
βοηθοῦ · Ἡρωνεῖ [τῷ ἀδελφῷ καὶ] Πλουτοῦ τῇ ἀδελ-
φῇ καὶ μητρὶ [τῇ] Σεινουφει τῇ ἀρτοπόλει καὶ κύρα
πλεῖστα χαίρειν. εὐχομα[ι ὑ]μᾶς ὑγειαίνειν
νυκτὸς καὶ [ἡ]μέρας, καὶ τὸ προ[σ]κύνημα ὑμῶν πάντο- 5
τε ποιῶ παρὰ πᾶσι τοῖς θεοῖς. ἐγὼ δὲ γράφων οὐκ ἀνα-
πάωμαι ὑμεῖν. εἰμεῖς δὲ κατὰ νοῦ με οὐκ ἔχετε.
ἀλλὰ ἄγω τὸ ἐμὸν ποιῶ γράφων εἰμεῖν πάντοτε,
καὶ οὐκ ἀναπάομαι ὑμᾶς φέρων καὶ [κ]ατὰ ψυχὴν ἔ-
χων εἰμ[ας, ἀλλ’] οὐ[δ]έποτε μοι ἐγράψ[α]τε περὶ τῆς ἡ- 10
μετέρας · σωτ[ηρείας π]ῶς ἔχετε. ἐγὼ δ[ὲ] μεριμνῶ πε-
ρὶ ἡμῶν ὅτι λαβόν<τες> ἀ[π’] ἐμοῦ γράματα πολλάκις
οὐδέποτε μοι ἀντ[ε]γράψατε εἶνα εἰδῶ [.]ες πῶς ἡμᾶς
[.]π[. . .] ρ[. . .] ἀπὸν τὰς ἐν τῇ Παννωνίᾳ
ἔπεμψα πρὸς ἡμᾶς. εἰμεῖς[ς] δὲ οὕτως με ἔχετε 15
ὥς ξένον ἀφ’ ὑ[μ]ῶν ἐξηλθότα, καὶ χαίρετε ὅ-
τι ε[. .]ειας τ[. .]ς τὴν στρατείαν. ἐγὼ δὲ εἰμεῖν (sc. εἶπον)
τρ[έπ]ειν οὐκ ἐκὸν [.]πειατεῖς εἰς [τ]ὴν στρατείαν,
ἀλλὰ μετενό[ησ]α τῶν . ου ἐξῆλθα ἀφ’ ὑμῶν.
ἐγὼ δὲ ἐπειστολ[ᾶς] εἰμεῖν ἔγραψα ἔξ · ἡ δὲ ὑμεῖς 20
με κατὰ νοῦ μ[ὴ ἔχοι]τε, λήψωμαι κομείατον πα-
[ρὰ] τοῦ ὑπατεικοῦ, καὶ ἐλεύσομαι πρὸς ὑμᾶς εἶνα εἰδῆ-
τε ἐμὲ εἶναι ἀδελφὸν ἡμῶν. ἐγὼ γὰρ οὐδὲν
{οὐδὲν} ἀφ’ ἡμῶ[ν ἀπ]εῖτησα εἰς τὴν στρατείαν. ἀλ-
λ[α λ]ογειζομα[ι ὑ]μεῖν ὅτι ἐμοῦ εἰμεῖν γ[ρ]άφον- 25

τοις ἡμεῖς οὐδεὶς [.] ν λόγον ἔχει. εἰ δὲ γείτων
 η[.] ἡν ὑμῶν ἐμ[ἐ ἀδ]ελφὸν ἡμεῖ. καὶ ἡμεῖς μοι ἀν-
 [τ]εεγράφατε [.] ἡς μοι γράψαι τεις ἡαν
 ἡμεῖν τὴν ἐπε[.] εἰς αὐτοῦ μοι πένψατε.
 ἄσπαισαι τὸν π[ca. 8] Ἀφροδείσειν καὶ Ἀτήσιων 30
 [.] ουτειον [ca. 11] εἰν τὴν θυγατέρα αὐτοῦ
 [. .] ε[ca. 15] καὶ τὸν ἄνδρα αὐτῆς
 κ[α]ῖ Ὀρσινο[υφειν κ]αὶ τοὺς ὑγειοὺς τῆς ἀδελφῆς
 τῆς μητρὸς αὐτοῦ Ξενοφῶνε καὶ Ουηνοφε
 [τ]ὸν καὶ προ[ca. 16] του Αὐρηλείους 35
 [ca. 26] φειν τὴν φει-
 [ca. 29] δ[ca. 5]

a recto bal margóján olvasható szöveg:

[- - -] υ[- - -] ε[. . . .] τὴν [ἐ]πιστολὴ[ν] δοτ[. .] 38

verso

αγ[. . .] εἰν τεπυν[.] τοῖς ὑγειοῖς [καὶ] Σεινυφει τῇ ἀρτοφωλείσῃ [. .] συγγωνε[- - -] 39
 τοπο[.] Πολείονος στρατειότου λεγειῶνος β βοηθοῦ[.] [- - -] 40
 [ca. 26] υ[. . . .] εἰ [ca. 24] [- - -] 41
 [ca. 22] ψ [ca. 17] θ [. . . .] [- - -] 42
 [. . τ]ῆς Παννονείας τῆς κάτω [ca. 17] η [ca. 14] [- - -] 43
 [ἀπ]όδος Ἀκουτονε Λεων [ο]ὔτρανῶ λειγει[ῶ]ν[ος - - -] 44
 Αὐρηλείο Πολείονος · στρατειότη λεγεῶνος β βοηθοῦ εἶνα πέμψη εἰ<ς> πατρείδ[α - - -] 45

Ortográfiai eltérések – attikai átírás:

1 Αὐρήλιος Πωλίων στρατιώτης λεγιῶνος || 2 Ἡρωνι τῷ | τῇ ἀδελφῇ || 3 μητρὶ | τῇ
 ἀρτοπώλιδι | κυρία || 4 ὑγιαίνειν || 6 ἀναπαύομαι || 7 ὑμῖν | ὑμεῖς | νοῦν | οὐκ corr. ex οὐχ,
 ἔχετε || 8 ὑμῖν || 9 ἀναπαύομαι || 10 ὑμᾶς || 10 ὑμετέρας σωτηρίας || 12 ὑμῶν | γράμματα
 πολλάκις || 13 ἵνα εἰδότες | ὑμᾶς || 14 λόγῳ | ἀπόντας | τῇ Παννονίᾳ || 15 ὑμας | ὑμεῖς || 16
 ἐξελθόντα || 17 στρατίαν | ὑμῖν || 18 ἐκὼν | στρατίαν || 20 ἐπιστολὰς | ὑμῖν | εἰ || 21 νοῦν |
 λήψομαι | κομίαν || 22 ὑπατικοῦ | ἵνα || 23 ὑμῶν || 24 ὑμῶν | στρατίαν || 25 λογίζομαι ὑμῖν
 ὅτι | ὑμῖν || 26 ὑμῖν || 27 ὑμῖν | ὑμεῖς || 27 ἀντιγράψατε || 28 τις ἐὰν || 29 ὑμῖν | πέμψατε || 30
 ἄσπασαι | Ἀφροδίσιον | Ἀτήσιον || 33 υἱοῦς || 34 Ξενοφῶντα || 35 Αὐρηλείους || 39 υἱοῖς | τῇ

ἀρτοπωλίσσα || 40 Πωλίωνος στρατιώτου λεγιῶνος || 43 Παννονίας || 44 οὐετρανῶ λεγιῶνος ||
45 Αὐρηλίου Πωλίωνος στρατιώτου λεγιῶνος | ἵνα πέμψη | πατρίδα

Magyar fordítás:

Aurelius Pólión, a Legio II. Adiutrix katonája fivérének, Hérónnak, nővérének, Plutunak és anyjának, Sinuphisnak, a kenyérárus úrnőnek szívélyes üdvözlét küldi. Éjjel és nappal azért imádkozom, hogy legyetek egészségesek, és az összes isteneknél rendre áldozatot mutatok be értetek.

Én folyamatosan írok nektek, ti viszont nem emlékeztek rám. Én bizony megteszem, ami tőlem telik, mindig írok nektek, és szüntelen magamban hordozlak és lelkemben tartalak titeket. Mégsem írtatok meg nekem soha, hogy ti egészségesek vagytok-e. Pedig aggódom értetek, mert bár gyakran kaptok tőlem levelet, soha nem válaszoltatok, hogy tudjam, hogy ti ... bár távol vagyok Pannóniában, küldtem nektek (leveleket). Ti bizony, amióta eljöttem otthonról, úgy viselkedtek velem, mint egy idegennel, és örültök, hogy... Pedig én megmondtam nektek, hogy nem önként csatlakoztam... a sereghez, és megbántam..., hogy eljöttem tőletek. Én hat levelet írtam nektek. Ha pedig én nem jutok eszetekbe nektek, szabadságot fogok kérni a *consularistól*, és el fogok menni hozzátok, hogy tudjátok: a testvéretek vagyok. Mert én tőletek semmit nem kértem a bevonulásomkor. Nem feledem azonban, hogy míg én folyamatosan írok nektek, közületek senki egy árva szót sem válaszol. Ha pedig egy szomszéd... tőletek, hogy a testvéretek vagyok. Ti is írjatok vissza nekem ... írjon nekem valaki közületek ... küldjétek el nekem.

Üdvözlét atyámnak, Aphrodisiosnak és nagybátyámnak, Atésiosnak, ... a lányának ... és a férjének Orsinuphisnak és az ő anyai nagynénje gyermekeinek, Xenophónnak és Vénophisnak ... Aurelius ...

Címzés ... Tebtynisbe ... fiainak és Sinuphisnak a kenyérárusnak ... Pólióntól, a Legio Secunda Adiutrix katonájától ... Alsó-Pannóniából.

Add át Akutonos Leónnak a ... *legio* veteránjának Aurelius Pólióntól a Legio Secunda Adiutrix katonájától, hogy küldje haza...

Új, eltérő olvasatok

A szöveg átírásában Adamson közléséhez képest, az eredeti (nyilvánosan hozzáférhető digitális másolatának) vizsgálata alapján az alábbi eltérő olvasatokat javaslom:

3. sor: [τῆ]: A görög tulajdonnevek előtt megszokott a névelő használata, így itt is érthető.

13. sor: εἰδῶ [.]ες: Adamson εἰδῶ[τ]ες (=εἰδότεες) alakot lát az adott helyen, és Póliónra vonatkoztatja a pluralis participiumot. A ἵνα után azonban kézenfekvőbbnek tűnik az οἷδα coniunctivusa, az ω és az ε közötti betű helyén pedig lacuna van a papiruszon.

14. sor: ἀπὸν τὰς: Adamson ἀπώντας (=ἀπόντας) alakot lát, és itt is Póliónra vonatkoztatja a pluralis participiumot, annak ellenére, hogy Pólión az egyes szám első személyű alanya az általa leírt mondatnak. Következetesebbnek látszik a mondat szerkesztése, ha Pólión magáról mint ἀπὼν (ti. ἐν τῇ Παννονίᾳ) beszél, és a τὰς névelőhöz tartozó ἐπιστολὰς elmaradt. Ezt az értelmezést támasztja alá a mondat állítmánya is, az ἔπεμψα, amely egyes szám első személyű alak és egyértelmű tárgya lenne a τὰς ἐπιστολὰς.

16. sor: az ὁφ' ὕ[μ]ῶν olvasat a levél ismételési alapján kézenfekvő (a 19. sorban jól látható a hasonló szerkezet). Az olvasatot a kivehető tintanyomok is alátámasztják.

18. sor: τρ[έπ]ειν οὐκ ἔκόν: a sor elején vízszintes vonal maradványa látható, kevéssel mellette pedig átlósan dőlő függőleges vonal húzódik lefelé a sor alá. A legvalószínűbb olvasat: τρ. A kiegészítést alátámasztja, hogy a τρέπεσθαι εἰς τι „belefog valamibe, valamire adja magát” értelemben is használható. A ἔκόν pedig a ἑκόν (önként) megfelelője.

20. sor: ἡ δέ: értelmileg új egység, új mondat kezdődik, ezt nyomatékossítja a δέ is, miként az már korábban is látható volt (6., 7., 11., 15., 17. illetve a 20. sorok). Az ἡ pedig az εἰ feltételes partikula megfelelője⁹, amely a következő sorban odaérthető, optativusban álló igealakokkal a feltételes mód kifejezésére szolgál.

21. sor: νοῦ μ[ὴ] ἔχοιτε, λήψομαι: A μ jobb felső részéből látható egy részlet. A λ és előtte a τε néhány maradványa, valamint a levél szövegének ismétlődése (a 7. sorban már előfordul a kifejezés) is ezt az olvasatot támasztják alá. Az optativus igealakokkal kifejezett feltételes értelem jól illeszkedik a következő tagmondatban olvasható futurum alakhoz (λήψομαι).

26. sor: εἰ δέ: a 20. sorhoz hasonlóan, itt is a feltételes módot vezeti be, noha a 27. sorban a hozzá tartozó állítmányt nem lehet pontosan helyreállítani.

26.sor: ἡμεῖ: eredetileg ὁμῖν lenne és a γ[ρ]άφον|τος-hoz tartozhat. Noha az előző sorban egy εἰμεῖν (ὁμῖν) már szerepel a γ[ρ]άφον|τος előtt, valószínűleg az író megismételte a szót,

⁹ GIGNAC, Francis Thomas: *A grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods. Volume I. Phonology.* (Milano, 1975) 240.

miként a 24. sorban az οὐδέν-t is. A szóvégi v eltűnése nem ismeretlen jelenség a papiruszokon, valószínűleg az ejtéskor is gyenge volt, sőt olykor nem is ejtették.¹⁰

29. sor: ἡμεῖν: A 25. és 26. sorhoz hasonlóan itt is dativus: ὑμῖν.

Központosítás és ortográfia

A levél központosításában a latin írásbeliség hatását tapasztaljuk. A korai latin nyelvű szövegekben (többek között a levelekben is) a szóhatárok jelölésére pontokat használtak, de görög hatásra később a latin nyelvű szövegek is áttértek a *scriptio continuára*.¹¹ A ránk maradt levél szövegében négy helyen látható pont, ezek közül kettő egyértelműen értelmileg tagolja a szöveget. A 2. sorban (βοηθοῦ · Ἡρώωνει) mondattani szempontból is értelmezhető a tagolás, mivel a mondat alanyát választja el a mondat többi részétől, másfelől tartalmilag is tagol: a levél íróját, a feladót különíti el a címzettetől.

A 20. sorban (ἔγραψα ἔξ · ἡ δὲ ὑμεῖς) egyértelműen mondattani szempontból tagolja a szöveget, ugyanis a pont után új mondat kezdődik, ezt támasztja alá a második helyen szereplő δέ szócska is.

A további két helyen a pontok szerepe bizonytalan. A 11. sorban (ἡμετέρας · σωτηρείας) nem egyértelmű, hogy mit választ el mitől, mivel az írásjel a jelzői szerkezet közepén áll. A 45. sorban (Πολείονος · στρατειότη) is nyelvtani szerkezetet bont meg, itt azonban tartalmi szempontból érthető a tagolás, amennyiben a feladó nevétől a foglalkozását választja el.

A levél helyesírása sok helyen eltér a klasszikus normától. A hellenisztikus, de még inkább a római korban a görög magánhangzórendszer átalakulása sajátos körülményeket teremtett a szövegalkotóknak. Egy „közvetlenebb” stílusú levélben ugyanaz a levélíró kevesebb figyelmet fordított a helyesírásra is, mint egy másik levélben, amelyet magasabb rangú személynek küldött. Petenephótés, aki *kibariatésként* (ételosztó/hadtápos vö. *cibaria, -orum*) dolgozott a Kr. u. II. század közepén, személyes hangvételű leveleiben kevésbé ügyel az ortográfiára, míg egy másik levelében, ahol a címzettet τιμιώτατος-nak nevezi, érezhetően jobban igyekezett, noha általában gondjai voltak a magánhangzók leírásával.¹² Az archaikus korban még eredetileg hosszú kettős magánhangzók (α, η, ω) a Ptolemaios-korban már egyszerű, hosszú magánhangzóként hangozhattak (α, η, ω). A jelenség a pannóniai katona levelében is látható, ugyanis az olvasható részekben *iota adscriptum* sehol sem szerepel. A

¹⁰ GIGNAC (1975) 111.

¹¹ JOHNSON, William A.: „The Ancient Book.” In BAGNALL, Robert S.: *Oxford Handbook of Papyrology*. (Oxford, 2009) 262.

¹² LEIWO, Martti: „Imperatives and Other Directives in the Greek Letters from Mons Claudianus.” In EVANS, T. V. és OBBINK, D. D.: *The Language of the Papyri*. (Oxford, 2009) 114.

magánhangzók hosszúságát egyre kevésbé érzékeltetik, ennek jele, hogy az *o* és az *ω* gyakran felcserélődik a szavakban. Az *αι* és az *ε*, illetve az *ει*, az *η*, az *ι*, az *οι* és az *υ* hangváltozásra és a betűk váltakozására is több példát találunk a levél szövegében. Az aspiráció ingadozása is ismert jelenség a korban, bár a levél írója még tudatában volt, hogy hol van aspirált szókezdő magánhangzó. Némi bizonytalanságot csak a 7. sorban tapasztalunk. Kézenfekvőnek tűnik, hogy az elsőként leírt *οὐχ*-ot javította az *ἔχεται* előtt *οὐκ*-ra. A digitális másolat alapján azonban nehezen lehet eldönteni, vajon az *οὐχ*-ot vagy az *οὐκ*-ot írta le elsőként.¹³

Keltezés

Adamson szerint a *terminus post quem* Kr. u. 214, mivel *Pannonia Inferior*ban 214 után kizárólag *ὕπατικός* (*consularis*) címmel rendelkező személy lehetett helytartó.¹⁴ A szöveg belső utalásai alapján azonban – újabb történeti források bevonásával – tovább pontosíthatjuk a szöveg keletkezésének idejét. A Legio II. Adiutrix 214 és 217 között Caracalla pártusok elleni hadjáratán vett részt¹⁵, nem tartózkodott Pannóniában, tehát a levél minden bizonnyal 217 után keletkezett. A Kr. u. II. század második felétől a római hadseregben ismét előtérbe került a phalanx-szerű harcmódor. Caracalla, amikor közvetlenül a pártus háború előtt Makedóniában járt, phalanx-harcmódorban harcoló katonák kiképzését rendelte el, és erre a célra 16 000 embert választott ki. A phalanx-seregetest a főként lovassággal harcoló pártusok ellen eredményesebben léphetett fel. Minden bizonnyal ez a katonai megfontolás állt a hadtest felállítása mögött, és nem az, hogy a császár Alexandrost kívánta volna utánozni.¹⁶ A későbbi hadjárat során Caracalla Alexandriába is bevonult seregével, ahol újabb phalanx-katonák toborzását rendelte el. Héródianos beszámolója szerint:

ἐπεὶ δὲ τὰ παρὰ τῷ Ἰστροῦ στρατόπεδα διώκησε, κατήλθε τε εἰς Θράκην Μακεδόσι γειτνιῶσαν, εὐθὺς Ἀλέξανδρος ἦν, καὶ τήν τε μνήμην αὐτοῦ παντοίως ἀνενεώσατο, εἰκόνας τε καὶ ἀνδριάντας ἐν πάσαις πόλεσιν ἀναστήναι ἐκέλευσε, τήν τε Ῥώμην ἐπλήρωσεν ἀνδριάντων καὶ εἰκόνων, ἐν τῷ Καπετωλίῳ καὶ ἐν ἄλλοις ἱεροῖς, τῆς πρὸς Ἀλέξανδρον συναφείας. ... ἐπιλεξάμενός τε νεανίας καὶ στρατεύσας Μακεδονικὴν ἐκάλει φάλαγγα, τοὺς τε ἡγουμένους αὐτῆς φέρειν τὰ τῶν ἐκείνου στρατηγῶν ὀνόματα. ... ἐκεῖ τε ὑποδεχθεὶς πολυτελῶς καὶ διατρίψας χρόνον τινὸς ἐπὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐστέλλετο, πρόφασιν μὲν ποιούμενος ποθεῖν τὴν ἐπ' Ἀλεξάνδρῳ κτισθεῖσαν πόλιν, καὶ τῷ θεῷ χρήσασθαι ὃν ἐκεῖνοι σέβουσιν ἐξαιρέτως· δύο γὰρ ταῦτα ὑπερβαλλόντως προσεποιεῖτο, τήν τε τοῦ θεοῦ θρησκείαν καὶ τὴν τοῦ ἥρωος μνήμην. ἐκατόμβας τε οὖν κελεύει παρασκευασθῆναι ἐναγισμοῦς τε παντοδαπούς. ... συμπανηγυρίσας

¹³ DICKEY, Eleanor: „The Greek and Latin Languages in the Papyri.” In BAGNALL, Robert S.: *Oxford Handbook of Papyrology*. (Oxford, 2009) 152.

¹⁴ MÓCSY, András: *Pannónia a késői császárkorban*. (Apolló könyvtár 4., Budapest, 1975) 26.

¹⁵ LÖRINCZ, Barnabás: „Legio II. Adiutrix.” In LE BOHEC, Yann, WOLFF, Catherine (szerk.): *Les Légions des Rome sous le Haut-Empire*. (Lyon, 2000) 167.

¹⁶ STROBEL, Karl: „Strategy and Army Structure: Between Septimius Severus and Constantine the Great.” In ERDKAMP, Paul: *A Companion to the Roman Army*. (Malden, 2007) 277.

τοίνυν αὐτοῖς καὶ συνεορτάσας, ὥς εἶδε πᾶσαν τὴν πόλιν πλήθους μεγίστου πεπληρωμένην τῶν ἀπὸ πάσης περὶ αὐτὴν χώρας ἐκεῖ συνελθόντων, διὰ προγράμματος πᾶσαν τὴν νεολαίαν ἐς τὴν πεδίον κελεύει συνελθεῖν, φήσας ἐς τὴν Ἀλεξάνδρου τιμὴν φάλαγγα βούλεσθαι συστήσασθαι, ὥσπερ Μακεδονικὴν καὶ Σπαρτιατίν, οὕτω καὶ τοῦ ἥρωος ἐπωνύμους. κελεύει δὴ στιχηδὸν τοὺς νεανίας πάντας διαστήναι, ὥς ἂν ἐπελθὼν ἕκαστον ἴδῃ πῶς τε ἡλικίας ἔχῃ καὶ μεγέθους σώματος καὶ εὐεξίας ἐς στρατείαν ἐπιτηδεῖου. ταύταις αὐτοῦ ταῖς ὑποσχέσεσι πιστεύσαντες οἱ νεανίαί πάντες, ἐοικότα τε ἐλπίσαντες διὰ τὴν προϋπάρξασαν παρ' αὐτοῦ ἐς τὴν πόλιν τιμὴν, συνῆλθον ἅμα γονεῦσί τε καὶ ἀδελφοῖς συνηδομένοις αὐτῶν ταῖς ἐλπίσιν. ὁ δ' Ἀντωνῖνος διεστῶτας αὐτοὺς ἐπιὼν, ἑκάστου ἐφαπτόμενος καὶ ἄλλου ἄλλο λέγων ἐγκώμιον παρῇ, ἔστε αὐτοὺς οὔτε τι ὀρῶντας οὔτε προσδοκῶντας τὸ στρατιωτικὸν πᾶν ἐκυκλώσατο. ὥς δὲ ἔτεκμήρατο ἤδη αὐτοὺς εἶναι ἐντὸς τῶν ὅπλων περιειλημμένους καὶ ὥσπερ ἐν δικτύοις σεσαγηνευμένους, [ἐπελθὼν πάντας] αὐτὸς μὲν ὑπεξέρχεται μεθ' ἧς εἶχε φρουρὰς περὶ ἑαυτόν, ὑφ' ἐνὶ δὲ σημείῳ προσπεσόντες πανταχόθεν οἱ στρατιῶται τὴν ἐν μέσῳ πᾶσαν νεολαίαν, καὶ εἴ τινες ἄλλως παρῇσαν, παντὶ τρόπῳ φόνων ἀναιροῦσιν, ὥπλισμένοι τε ἀόπλους καὶ πανταχόθεν περιειληφότες.¹⁷

Cassius Dio is megemlékezik a phalanx-hadtest felállításáról és az alexandriai vérengzésről:

περὶ δὲ τὸν Ἀλέξανδρον οὕτω τι ἐπτόητο ὥστε καὶ ὅπλοις τισὶ καὶ ποτηρίοις ὥς καὶ ἐκείνου γεγονόσι χρῆσθαι, καὶ προσέτι καὶ εἰκόνας αὐτοῦ πολλὰς καὶ ἐν τοῖς στρατοπέδοις καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ῥώμῃ στῆσαι, φάλαγγά τέ τινα ἐκ μόνων τῶν Μακεδόνων ἐς μυρίους καὶ ἑξακισχιλίου συντάξαι, καὶ αὐτὴν Ἀλεξάνδρου τε ἐπονομάσαι καὶ τοῖς ὅπλοις οἷς ποτε ἐπ' ἐκείνου ἐκέχρητο ὀπλίσαι· ταῦτα δ' ἦν κράνος ὠμοβόειον, θώραξ λινοῦς τρίμιτος, ἀσπίς χαλκῇ, δόρυ μακρόν, αἰχμὴ βραχεῖα, κρηπίδες, ξίφος. ... ὁ δὲ Ἀντωνῖνος, καίτοι τὸν Ἀλέξανδρον ὑπεραγαπᾶν φάσκων, τοὺς ἐκείνου πολίτας μικροῦ δεῖν πάντας ἄρδην ἀπώλεσεν. ἀκούων γὰρ ὅτι διαβάλλοιτο καὶ σκόπτοιτο παρ' αὐτῶν ἐπὶ τε τοῖς ἄλλοις καὶ οὐχ ἥκιστα τῇ ἀδελφοκτονίᾳ, ὥρμησεν ἐπὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἐπικρυπτόμενος τὴν ὁργὴν καὶ ποθεῖν αὐτοὺς προσποιούμενος. ἐπεὶ δὲ ἐς τὸ προάστειον ἦλθε, τοὺς μὲν πρώτους αὐτῶν μεθ' ἱερῶν τινῶν ἀπορρήτων ἐλθόντας δεξιωσάμενος ὥς καὶ συνεστίους ποιῆσαι ἀπέκτεινε, μετὰ δὲ τοῦτο πάντα τὸν στρατὸν ἐξοπλίσας ἐς τὴν πόλιν ἐνέβαλε, πᾶσι μὲν τοῖς τῇδε ἀνθρώποις προπααραγγείλας οἶκοι μένειν, πάσας δὲ τὰς ὁδοὺς καὶ προσέτι καὶ τὰ τέγη προκατασχών.¹⁸

¹⁷ Miután pedig a Danubius menti legiókat elintézte, lement a macedonokkal szomszédos Thraciába, és egyenesen [új] Alexanderként viselkedett, mindenütt felújította az ő emlékét, megparancsolta, hogy minden városban állítsák fel a szobrait és képmásait, Rómát is megtöltötte képmásokkal és szobrokkal, a Capitoliumon és más szentélyekben, amelyeknek volt valami közük Alexanderhez. ... Ifjakat is válogatott és sorozott be, akiket macedon phalanxnak nevezett, s a parancsnokoknak az ő [Alexander] hadvezéreinek nevét kellett viselniök. ... Miután ott [Antiochiában] fényesen fogadták, és valamennyi időt ott töltött, Alexandriába készülődött, azt az ürügyet hozva fel, hogy az Alexander által alapított városba vágyakozik, és arra az istenre van szüksége, akit ők különösen tisztelnek; mert e két dolgot mértéken túl színlelte, az istenség tiszteletét és a hős emlékét. Megparancsolta hát, hogy készítsenek hekatombákat és mindenféle halotti áldozatokat. ... Miután tehát nyilvánosan együtt ünnepelt és vigadott velük, amikor látta, hogy a várost megtölti a nagy tömeg, amely a környező vidékekről érkezett, egy rendelettel az ifjak egész csapatának megparancsolta, hogy gyülekezzenek egy nyílt téren, azt állítván, hogy Alexander tiszteletére phalanxot kíván alakítani, amelyet a hős után neveznek, ahogy a macedon és a spártai phalanxot. Megparancsolta, hogy az ifjak sorakozzanak fel, hogy elhaladva előttük lássa, milyen az életkoruk, testük mérete és harcra temettségük. Az összes ifjú, bízván az ígéretekben, és a város iránt korábban mutatott megbecsülése után hasonlókat remélve, összegyülekezett szüleivel és testvéreivel együtt, akik velük örültek reményeiknek. Antoninus pedig, ahogy ott rendezetten álltak, mindegyikhez odafordulva és más-más dicséretet mondván végigment előttük, miközben úgy, hogy semmit sem láttak, sem nem gyanítottak semmit, a sereg körbevette őket. Amikor pedig látta, hogy azok már körül vannak véve és mintegy hálóba kerítve, lassan kivonult az őrsége kíséretében, és a katonák mindenfelől egyetlen jelre nekiestek a fiataloknak, és mindenkit, akit ott találtak, lemészároltak. (Héródianos IV, 8–9. Ford.: FEHÉR Bence és KOVÁCS Péter)

¹⁸ Alexandrosért pedig annyira rajongott, hogy bizonyos fegyvereket és poharakat úgy használt, mintha az övéi lettek volna. A táborokban és magában Rómában ráadásul sok képmást állított neki, sőt, kizárólag

Mivel más adat nincs arról, hogy a *legio* Egyiptomban járt, így valószínű, hogy Pólión is ekkor csatlakozott a *legió*hoz, a levél pedig a 217-et követő években keletkezhetett.

Egy másik tebtynisi papiruszlevélben (P. Tebt. 2.339) is előfordul az Aurelius Pólión név.¹⁹ A szöveg tanúsága szerint a feladó Tebtynis gabonabegyűjtője volt ([σι]τολ(όγου) κώ(μης) Τεπτύ[ν]εως), és a levélíró katona Aurelius Pólión kortársa lehetett (a gabonabegyűjtő levele 220-ban keletkezett). Kérdés, vajon ugyanarról a személyről van-e szó. A két levél jelentősen eltérő írásképét még indokolhatná, hogy az egyik (vagy akár mindkét) levelet Pólión nem saját kezűleg írta, hanem diktálta, az azonban csak feltételezés maradhat, hogy néhány év pannóniai szolgálat után a katona-levélíró hazatért-e szülőfalujába.

Az ókori papiruszlevél, a szöveg formai elemzése

A levelet a műfaj mértékadó irodalma, Raffaella Luisellinek a papiruszokon fennmaradt ókori levelezésekről írt tanulmánya alapján mutatom be.²⁰

A levelek íráshordozója legtöbbször papirusztekercsekből kivágott papiruszlap volt, ahol azonban nehezebben lehetett hozzájutni, például Egyiptom sivatagosabb részein, inkább a cserepekre (*ostraca*) írt levelek, üzenetek voltak az elterjedtebbek (a fennmaradt és publikált *ostraconok* többsége a sivatagosabb részéről került elő). Kérdés, hogy Pólión honnan tett szert papiruszra ebben a távoli provinciában. Saját használatra a római hadsereg általában maga gondoskodott a papirusz gyártásáról, azt nem késztermékként vásárolta.²¹ Levélírónk azonban magáncélból írta levelét, ezért valószínűbb, hogy saját költségén szerezte be. A tehetősebb polgároknak egy-egy papirusztekercs megvásárlása nem okozott különösebb gondot, az átlagember azonban kevésbé engedhette meg magának, hogy gyakori használatra papiruszt vásároljon.²² A levél szövegét Pólión a *recto* oldalra írta egyetlen hasámban. Az íráshordozókon, legyen akár papiruszlap, akár cserépdarab, szinte mindig egy hasámban halad a levél szövege az egyik (többnyire a *recto*) oldalon.

makedónokból szervezett egy 16 000 fős phalanxot, amelyet Alexandrosról nevezett el, és korabeli fegyverekkel fegyverzett fel. Ezek pedig a következők voltak: ökörbőr sisak, hármass fonású len-mellvért, bronz pajzs, hosszú lándzsa, rövid dárda, katonacsizma, kard. ... Antoninus pedig, noha azt állította, hogy Alexandrost igen nagyra tartja, városának lakóit kis híján mind egy szálig legyilkoltatta. Fülébe jutott ugyanis, hogy egyebek között a testvérgyilkosság miatt becsmérlik és gyalázzák, ezért haragját leplezve és kíváncsi vágyakozást színélve megindult Alexandria felé. Miután pedig megérkezett az elővárosba, az előjárókat, akik titkos, szent tárgyakkal köszöntésére jöttek, mintha asztaltársaivá tenné őket, köszöntötte, majd pedig megölte. Ezután egész seregét mozgósította, majd betört a városba. Előzetesen valamennyi városlakónak megparancsolta, hogy maradjon otthon, majd minden utcát megszállt, még a tetőket is elfoglalta. (Cassius Dio LXXVII, 7.1–2, LXXVII, 22)

¹⁹ GRENFELL, HUNT, GOODSPEED (1907) 156.

²⁰ LUISELLI (2008) 677 skk.

²¹ PHANG, Sara Elise: „Military Documents, Languages, and Literacy.” In ERDKAMP, Paul: *A Companion to the Roman Army*. (Malden, 2007) 287.

²² LUISELLI (2008) 682.

A korai római kortól a negyedik század végéig, a görög levelek döntő többsége olyan kezdőformulát alkalmaz, amelyben a küldőt és a címzettet egyaránt megnevezik. A leggyakoribb nyitóformulát a következőképpen lehet felírni: „X Y-nak üdvözlét(ét küldi)” (χαίρειν), amely megegyezik a latin *aliquis alicui salutem* formulával.

Előfordulnak azonban más nyitóformulák is a leletek között. Például „Y-nak X üdvözlét(ét küldi)” (χαίρειν), amely a latin *alicui aliquis* (vagy *ab aliquo*) *salutem* formulával egyenértékű, vagy „Y-nak üdvözlét” (χαίρειν), vagy „Üdvözlét (χαῖρε, χαίροις, Y!)”, mint a latin *ave* + a címzett neve *vocativus*ban. A feladó más megfogalmazásban is kifejezheti az üdvözlését, mint például ἀσπάζομαι, προσαγορεύω. A keresztény levélírók gyakran hozzátesszik az üdvözléshez az ἐν τῷ θεῷ (azaz „az Úrban”) kifejezést is.

A χαίρειν („üdvözlét”) kifejezés gyakran kiegészült más szavakkal is, például a keresztény kor első négy századában népszerű üdvözlési forma a πολλὰ χαίρειν (szó szerint: sokszor üdvözlí) és a jelen levélben is szereplő πλεῖστα χαίρειν (szó szerint: legtöbbször/igen sokszor üdvözlí). Az Augustus-kori és későbbi személyek gyakran jókívánságaikat is kifejezik a megszólítás után, úgy mint διὰ παντὸς (vagy πάντων) εὖχομαί σε ὑγιαίνειν – „folyamatosan egészségedért imádkozom”, illetve ennek rövidebb változatait (például: διὰ παντὸς ὑγιαίνειν), vagy egyszerűen csak annyit írnak, hogy ὑγιαίνειν. A részvétnyilvánító levelekben a χαίρειν helyett gyakran az εὐψυχεῖν vagy εὐθυμεῖν kifejezések (azaz „légy bátor/erős!”) szerepelnek.²³

Pólión a levelében a fent említett első, leggyakoribb formulát követi udvarias felsőfokban: Αὐρήλιος Πωλίων ... Ἦρωνι τῷ ἀδελφῷ καὶ Πλουτου τῇ ἀδελφῇ καὶ μητρὶ τῇ Σεינוφει τῇ ἀρτοπώλιδι καὶ κυρίᾳ πλεῖστα χαίρειν.

Érdekesség, bár nem példa nélküli, hogy Pólión több személyt is köszönt a levélben. (Több testvért üdvözlí a P. Lund. 2.1 papirusz feladója: καὶ Σατύρῳ καὶ Σωτηρίδῃ τοῖς ἀδελφοῖς ... χαίρειν.) Ennek magyarázata talán az, hogy a távoli provinciában nem lehetett bizonyos abban, hogy ki veszi át majd a levelet. Másik érdekes elem, hogy amikor megnevezi magát, azt is hozzátesszi, hogy melyik *legió*ban szolgál. Ez sem példátlan, bár jobbra a hivatalosabb jellegű levelekben fordul elő (P.Phil. 16; P.Mich. 9 571 Z.; P.Mich 9 562; O.Florida 4; P.Dura 46). Indokolhatja azonban a *legio* megnevezését, hogy egyrészt igen távoli provinciából írt a családjának (bár a címzésen is szerepel a *legió*jának neve), másrészt, hogy akár több Aurelius Pólión is lehetett a családban, vagy a faluban, vagy egyszerűen büszke volt foglalkozására (utóbbinak némileg ellentmond a levél tartalma).

²³ LUISELLI (2008) 692 skk.

Pólión leveléhez leginkább hasonló önmegnevezést a P.Mich. 9.562. papiruszon olvashatunk: Γάιος Ἰούλιος Ἀπολλινάριος στρατιώτης λεγεῶνος γ Κυρηναϊκῆς φρουμεντάριος Πρώμης Σαβεῖνῳ Σωκράτους τῶν ἀπὸ κόμης Καρανίδος τοῦ Ἀρσινοΐτου νομοῦ χαίρειν: Caius Iulius Apollinarius a Legio III. Cyrenaica katonája. A Legio III. Cyrenaica többnyire Egyiptomban, Alexandriában állomásozott, azonban a kiegészítés (*frumentarius Romae*) és a levél témája (gabona és olívaolaj) indokoltá teszi a pontos önmegnevezést. A *frumentarius*ok a hadsereg ellátásáért voltak felelősek, majd Hadrianus idején, amikor a levelet is keltezték (Kr. u. 119), a császár titkosrendőrséget szervezett *frumentarius* néven.

Egy másik, szintén a Legio III. Cyrenaica katonája által írt levél (P. Mich. 9 571) is megnevezi azt a *legiót*, ahol az írója szolgált, sőt még a centuriát is meghatározza: Γάιος Ἰούλιος Σαβεῖνος στρατιώτης λεγεῶνος τρίτης Κυρηναϊκῆς κεντυρίας Γαίου Τιτίου Μαξίμου Λουκίῳ Ἰουλίῳ Κέλερι στρατιώτῃ λεγεῶνος τῆς αὐτῆς κεντυρίας Μινουκίου Νέποτος χαίρειν. Tartalma alapján ezt a levelet is a hivatalos levelek közé sorolhatjuk, ugyanis pénzügyekkel kapcsolatos.

A harmadik századi levelekben a kezdőformulát követően a levélíró általában azzal folytatja, hogy értesíti a címzettet: megkapta tőle a megelőző levelét, majd hogylétéről érdeklődik. A záróformula előtt rendszerint kéréseit fogalmazza meg, illetve másokat is üdvözl.

A római korban számos levél kezdődik a „mindenekelőtt egészségetekért imádkozom” kifejezéssel. Az író egyes személyek, rokonok egészsége felől érdeklődik, majd arról ír, hogy a címzettekért hódolatát (προσκύνημα) fejezi ki az istenek (legtöbbször Sarapis) előtt. Pólión levele ebből a szempontból is jellegzetes: εὐχομαι ὑμᾶς ὑγιαίνειν νυκτὸς καὶ ἡμέρας, καὶ τὸ προσκύνημα ὑμῶν πάντοτε ποιῶ παρὰ πᾶσι τοῖς θεοῖς.

A bevezető után közhelyek következnek: a levélírók örvendenek, hogy levelet kaptak a címzettektől vagy épp panaszkodnak, hogy semmiféle levél nem érkezett hozzájuk.²⁴ A pannóniai katona levelének további része a „panaszos” mintát követi: hosszan sorolja, hogy nem írnak neki levelet, teljesen elfelejtették, idegenként kezelik, holott ő hat levelet írt. Más ismert levelekben a panasz toposza nem ennyire erőteljes, még a katona-levelekben sem. A Pselkisben (Núbia) szolgáló katona – a P.Mich. 3.203. papiruszon fennmaradt levél írója – három levelet írt egyetlen hónap alatt (γινώσκειν σε θέλω ὅτι τρεῖς σοι ἐπιστολὰς ἔπεμψα ἐν τούτῳ τῷ μηνί). Ebben az esetben azonban valószínűleg arról van szó, hogy az író csupán

²⁴ LUISELLI (2008) 700.

értésíti a címzettet, írt neki korábban is levelet, mert esetleg nem kapta meg (ami akkoriban könnyen előfordulhatott). A levél további részében hazatérési igyekezetéről számol be. A P.Mich. 8.484. papiruszon fennmaradt levél írója, egy katona testvére, ugyancsak három levelet írt (ἤδη σοι ταύτην τρίτην ἐπιστολὴν γράφω). Felrója, hogy nem küld választ katonáskodó testvére, pedig tudja, mennyire aggódik miatta (καὶ σοί μοι οὐδεμίαν ἀντιφώνησιν ἔπεμψες, γινώσκων ὅτι μετεωρίζομαι ἐὰν μὴ μοι πυκνότερα γράφῃς τὰ κατὰ σέ, καὶ δὲ πολλῶν ἐρχομένων ἀπὸ τῶν τόπων).

Pólión levelének azonban csaknem az egésze, lényegi része a panaszáradat. Felmerül a kérdés, vajon pusztán toposz-e, vagy mélyebb jelentése van. Az erőteljes megfogalmazás (pl. οὕτως με ἔχετε ὡς ξένον ἀφ’ ὑμῶν ἐξελθόντα) azt sejteti, hogy szavai mögött a közhelyeken túlmutató valós érzelem áll. Az okot nem lehet megmondani, Cassius Dio és Héródianos beszámolói Caracalla alexandriai jelenlétéről azonban vészterhes történelmi helyzetről tanúskodnak.

Elemzést érdemel a κομίατον kifejezés, amely a latin *commeatus* („eltávozási engedély, szabadság”) szóból származik. A görög irodalomban – kizárólag κομίατον írásmódban – csupán háromszor fordul elő, amelyek közül kettő ráadásul lexikográfusi értelmezés. Hésychios: ἐξαίτησιν λαμβάνειν τοῦ ἀφεθῆναι magyarázatát a Suda-lexikon is ugyanabban, a pannóniai katona levelében is olvasható értelemben vette át.²⁵ Jóllehet más papiruszleleteken vegyesen szerepel a κομμεᾶτος és a κομίατον kifejezés, a kortárs Órigenés is a κομίατον alakot használja²⁶, így felesleges az első kiadó javítása κομίατον-ról κομμεᾶτος-ra. Tudjuk, hogy a hadseregben nem volt könnyű szabadságot kapni. Suetonius megjegyzi, hogy Augustus hadseregreformja során *ne legatorum quidem cuiquam, nisi grauate hibernisque demum mensibus, permisit uxorem interuisere*.²⁷

A levelekben az üdvözlések is többnyire ismétlődő formulákból állnak. Általában a levél zárórészében, az elköszönés előtt olvashatóak, de előfordul, hogy közvetlenül a kezdőformula után következnek. Gyakran katalógusjellegűek, felsorolásszerű formát öltenek, és néha szinte a levél teljes terjedelmét kiteszik. Pólión levele is ezt a mintát követi, számos rokonát és ismerősét üdvözlí, így épp emiatt, illetve a terület erősen sérült állapota miatt, nehezebb (sőt lehetetlen) helyreállítani a szöveget.

²⁵ Hesych. s. v. κομίατον és Suda s. v. κομιάτων.

²⁶ Origen. *Hom.* XVII, 6.

²⁷ „még alvezéreknek is nehezen és csak téli hónapokban adott engedélyt, hogy feleségüket meglátogathassák.” (Suet. *Aug.* 24. Ford.: Kis Ferencné.)

Mások üdvözlése bevett társadalmi gesztus, az udvariasság írott formája.²⁸ A levél műfajának lényege tulajdonképpen a kapcsolattartás, különösen olyan korokban, amikor a nagy térbeli távolságok időbeli távolságot is jelentettek. Egy harmadik századi levélíró például azt írja, hogy csak azért ír, hogy üdvözlje címzettjét, és hogy buzdítsa, írjon a saját egészségéről. A levélre az ókorban sajátos beszélgetésként tekintettek, amely lehetővé tette, hogy az egymástól távol került személyek úgy tudjanak „beszélgetni” egymással, mintha egy helyen lennének.

A bevett fordulatokat követő fogalmazásmód a harmadik és negyedik században különösen jellemző volt, de ellenpéldát is találunk: válaszlevelet küldő hölgy levelében szemére veti a címzettnek, hogy az előző levelében lényegében semmiről sem írt.²⁹

A kapcsolattartás mellett a leveleket többnyire gyakorlati megfontolásból írták. Sokszor híreket, utasításokat tartalmaznak, illetve kérdésre válaszolnak, vagy valamilyen ismeretet, tudósítást kérnek. Gyakran különféle ajándékot is küldtek a levél mellett. Gyakoriak az üzleti és a pénzügyek. Összességében a dokumentáris papiruszok között a levelek értékes rálátást nyújtanak a görög-római kori Egyiptom társadalmának, igazgatásának, stb. működésére, árnyalják ismereteinket a görög nyelv változásairól, de a magánéletről kevésbé árulkodnak. Noha számos szerelmi témájú irodalmi levél maradt ránk (Alkiphrón, Ovidius, stb.), az érzelmek világa kevésbé jelenik meg a misszilis levelekben. Politikáról is kevés szó esik, csupán akkor említik a történelmi eseményeket, ha azok a mindennapi életre is hatással vannak. Az egyiptomi származású újonc, aki a Neapolis melletti hadikikötőnél, Miseniumnál állomásozott, csupán új, római nevét, a fizetését és a tenger veszedelmeit említi. A karanisi újonc pedig Rómába érkezésekor csupán annyit említ édesanyjának, hogy gyönyörű helyen van, többet azonban nem árul el.³⁰

A pannóniai katona levelében előforduló tulajdonnevek között görögös alakú egyiptomi neveket is találunk. A Σεινουφει feltehetőleg a Σενοῦφης női névből ered, a Ουηνοφε a Οὐενουφης férfinévből származhat, amely az Ὀνωφορις (Wn-nfr) egyik mellékalakja, az Ὀρσινουφειν pedig az Ὀρσενουφης (Wrš-nfr) férfinévnek a változata. A Πλουτου név azonosítása nem egyértelmű. Kézenfekvő lenne görög eredetre visszavezetni, mivel azonban nincs egyeztetve a τῇ ἀδελφῇ-vel, minden bizonnyal egyiptomi név. Az egyiptomi nevek megjelenése arra enged következtetni, hogy Pólión ismerte az egyiptomi nyelvet, az a tény pedig, hogy Pannóniában egy többségében latin nyelvű környezetben élt Pannóniában, a latin

²⁸ LUISELLI (2008) 701.

²⁹ P. Oxy. LXVII. 4626.

³⁰ LUISELLI (2008) 701 skk.

nyelv bizonyos fokú ismeretét is feltételezi. Említésre méltó azonban, hogy Pannóniának a Kr. u. II. és III. században számos keleti származású lakosa is volt, miként az intercisai szírek is, így elképzelhető, hogy Pólión használni tudta görög nyelvtudását is.³¹

A Kr. u. IV. század előtt a latin korlátozott szerepet töltött be az egyiptomi társadalomban (az egyiptomit pedig láthatóan nem használták a mindennapi élet írott szövegeiben, másfelől a kopt csak a Kr. u. III. század során kezdett előretörni). A görög levelek fontos forrást jelentenek az egyiptomi-görög és latin-görög kétnyelvűség vizsgálatához. Ez a fajta többnyelvűség feltehetőleg éppúgy hathatott a hétköznapi szövegalkotásra (így a levélíráásra), mint a beszélt nyelvre: a magánlevelezésekben az üdvözlés a levél bevezetésében és a végén lehet kopt és latin nyelvű is. Azok a magánlevelek, amelyeket latin vagy egyiptomi anyanyelvű beszélők írtak, a nyelvi képesség különböző szintjeit mutatják, világosan kiderül belőlük, hogy íróik milyen mértékben sajátították el a görög nyelvet.³²

A formulák meglétéből vagy hiányából több következtetést is levonhatunk egy-egy levél esetében. Amennyiben saját kézzel írt szövegről van szó, a formulák használata azt mutatja, hogy a levélíró a levelezés szabályait legalább alapszinten elsajátította, emellett bizonyos fokú műveltséggel, írni-olvasni tudással rendelkezett. A formulák hiánya két okra vezethető vissza: a levélíró a levélírás formuláris (műfaji) szabályait vagy nem ismerte meg, vagy pedig tudatosan kerüli azokat, esetleg fölöslegesnek érzi. Utóbbival kapcsolatban azonban fontos tény, hogy az ókori levélírói stílus meghatározó elemét a formuláris kifejezőmódok és az ismétlődő témák jelentették. Másfelől az a képesség, hogy valaki használni tudta a formulákat, nem volt feltétlenül összefüggésben azzal, hogy mennyire jártas a görög nyelvű szövegalkotásban.³³

Pólión levele hasonló jelenségről árulkodik: ismerte a levélírás szabályait, mélyebb nyelvi vagy irodalmi jártassága azonban nem volt, vagy különösen figyelmetlen volt a levél írásakor.

Az irodalmi művek a mindennapi élet szövegeire is hatással voltak. A kérelmek és a magánlevelek fogalmazása során a görög nyelven író anyanyelvi beszélőkben is megvolt az igény, hogy stilisztikai szempontból felülvizsgálják saját írott szövegeiket. Elviekben minden elemet minden nyelvi szinten folyamatos belső javítás kísért. A nem irodalmi papiruszok is azt bizonyítják, hogy a szöveg szerkesztésekor tudatosan figyeltek az ortográfiára, az alaktani és mondattani szabályokra, a szókincsre, és egyéb nyelvi szempontokra.³⁴ Kérdés, hogy egy

³¹ MÓCSY (1975) passim

³² LUISELLI (2008) 714 skk.

³³ LUISELLI (2008) 718.

³⁴ LUISELLI, Raffaella: „Authorial Revision of Linguistic Style in Greek Papyrus Letters and Petitions (AD I–IV).” In EVANS, T. V. és OBBINK, D. D.: *The Language of the Papyri*. (Oxford, 2009) 71 sk.

felfokozott érzelmű ember levél írása közben mennyire tudott figyelni a nyelvhelyességre, és a kevés javítás jelezheti-e a hirtelen, egyszeri önkifejezést (a szó nem művészetelméleti értelmében).

A források alapján a császárkori középszintű oktatásban inkább az olvasás, mint az írás elsajátítását szorgalmazták. Később, a grammatikus felügyelete alatt kezdtek a tanulók rövid és egyszerű fogalmazásokat írni (például irodalmi szövegek parafrázisai). Személyes témák feldolgozásáról nincs adatunk, a görög irodalom önmagában bő kínálatot biztosított a gyakorlatokra. A fiatalok a grammatikusnál tanulták meg a levélírás alapjait, majd a következő szinten, a rétornál tökéletesítették ismereteiket. A szakterületekre épülő iskolákban, mint például a „kancelláriai” és „üzleti” iskolákban a levélírás az oktatás fontos része volt.³⁵

A levelek tárolása

A római korban az államapparátus működése megkívánta, hogy a hivatalnokok levelezését a visszakeresés érdekében levéltárakban, archívumokban tárolják. Ennek érdekében a papiruszlapokat összeragasztották és tekercsekben egyesítették (τόμοι συγκολλήσιμοι). Ilyen tekercstöredékek maradtak ránk stratégosok, írnokok és más polgári és katonai hivatalnokok archívumából is. Bevett gyakorlat volt a papiruszokra írt parancsok kitűzése is.³⁶ A nagyobb birtokok irányításában is hasonlóan jártak el: archiválták a leveleket.

Mi történt azonban a magánlevelekkel? Cicero hasonló eljárásra utal: *libri litterarum adlatarum* és *libri litterarum missarum*³⁷ – a beérkező és az elküldött levelekből könyveket készítettek – a magánleveleket kötetekben őrizték meg. Cicero tudatosan készült leveleinek hagyományozására, de a magánlevelezések esetében mégsem volt általános gyakorlat, hogy a kimenő és bejövő levelek másolatából tekercset készítettek volna. Arra azonban van bizonyíték, hogy „egymásba hajtogatták” a leveleket vagy falmélyedésekben és polcokon laponként egymásra helyezve tárolták azokat.³⁸ Kérdéses, hogy meddig őrizték meg a magánlevelezéseket. Ha egy keltezett levél versójára datált üzleti feljegyzéseket írtak, az évszámokból következtetni lehet arra, milyen hosszú ideig tartották meg a levelet. Azt azonban nem tudjuk, vajon az újrahasznosítás érdekében vagy egyéb okok miatt ragaszkodtak-e hozzájuk, egyszerre őrizhették emlékül, illetve a későbbi felhasználás céljából. A pannóniai katona levelének pontos megtalálási helyéről csak annyit tudunk, hogy

³⁵ CRIBIORE, Raffaella: *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. (Princeton NJ, 2005) 215 sk.

³⁶ LUISELLI (2008) 712.

³⁷ Cicero: *Oratio secunda in Verrem* III, 167.

³⁸ LUISELLI (2008) 713.

Tebtynis római kori településrészéről került elő. Annyi bizonyosnak látszik, hogy megérkezett a címzetthez, és miként korábban láhattuk, valószínűleg összehajtván tárolták. Másodlagos felhasználásnak nincs nyoma.

Zárszó

Aurelius Pólión, a Legio II. Adiutrix legionáriusának levele a korabeli levélírói szokások szerint íródott, tehát ismernie kellett a betűvetés mellett a levelezés műfaját és nyelvezetét is. A lelet különösen becses darab a papiruszon ránk maradt ókori levelek között, hazánk ókori történetéhez pedig páratlan forrás. A levélből kibontható adatok alapján egyedülálló módon tárulnak fel előttünk a katona életének fontos mozzanatai is: vélhetőleg Kr. u. 215-ben csatlakozott a *legió*hoz, majd részt vett Caracalla pártusok elleni hadjáratán, hogy később visszatérjen a sereggel Pannóniába. Vajon hazakerült-e valaha is Tebtyenisbe, vagy esetleg itt, Pannóniában fejezte be életét, nem tudhatjuk.

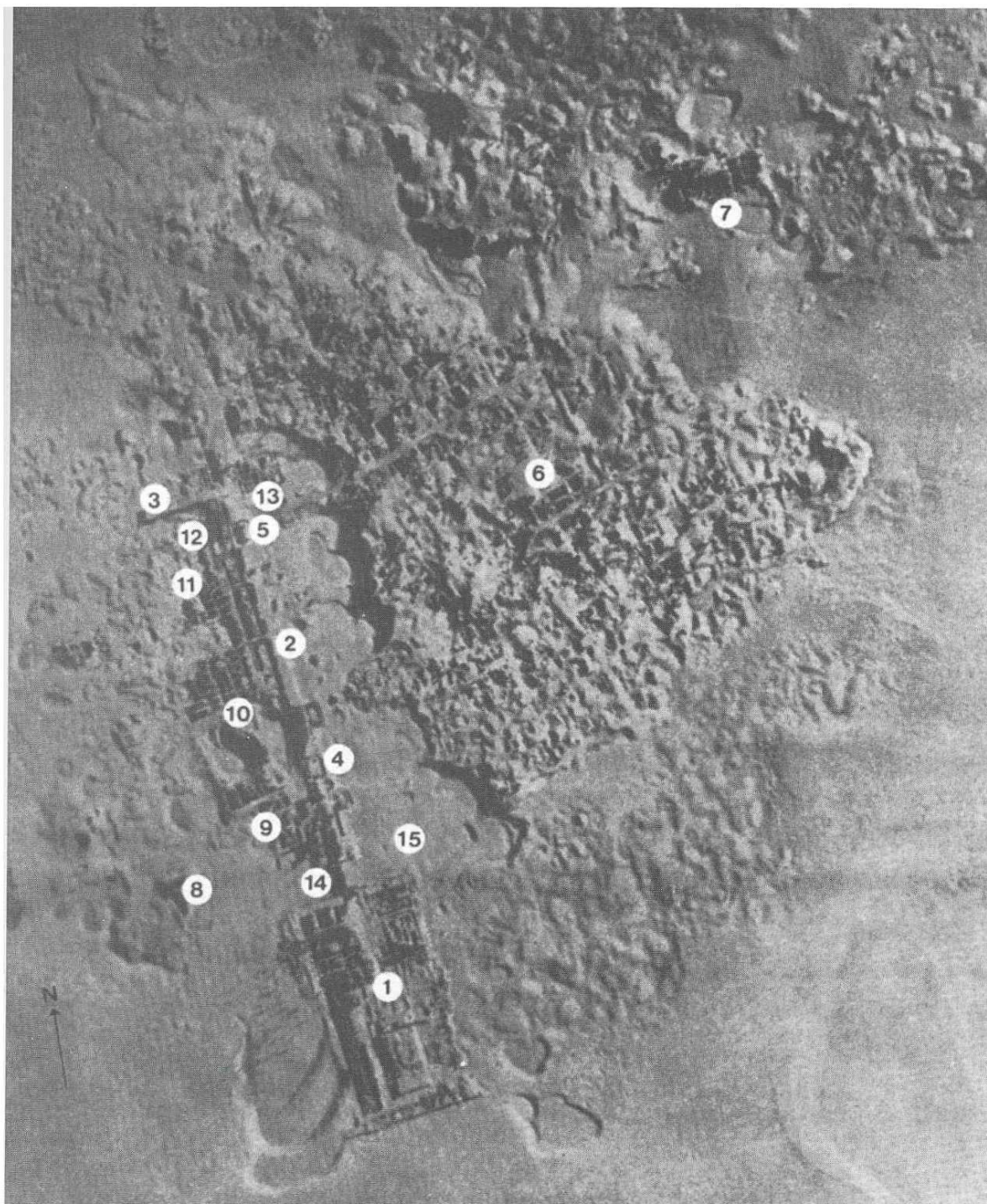
Felhasznált irodalom

- ADAMSON, Grant: „Letter from a Soldier in Pannonia.” In *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 49 (2012) 79–94.
- CRIBIORE, Raffaella: *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton University Press, Princeton NJ, 2005.
- DAVOLI, Paola: *L'archeologia urbana nel Fayyum di età ellenistica e romana*. Napoli, 1998.
- DICKEY, Eleanor: „The Greek and Latin Languages in the Papyri.” In BAGNALL, Robert S.: *Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford University Press, Oxford, 2009. 149–169.
- GALLAZZI, Claudio: „Fouilles anciennes et nouvelles sur le site de Tebtynis.” In *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*. 89 (1989) 179–191.
- GIGNAC, Francis Thomas: *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods. Volume I. Phonology*. Milano, 1975.
- GRENFELL, Bernard P., HUNT, Arthur S., GOODSPEED, Edgar J.: *The Tebtunis Papyri. Part II*. Oxford University Press, London, 1907.
- JOHNSON, William A.: „The Ancient Book.” In BAGNALL, Robert S.: *Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford University Press, Oxford, 2009. 256–281.
- LEWIO, Martti: „Imperatives and Other Directives in the Greek Letters from Mons Claudianus.” In EVANS, T. V., OBBINK, D. D.: *The Language of the Papyri*. Oxford University Press, Oxford, 2009. 97–119
- LŐRINCZ, Barnabás: „Legio II. Adiutrix.” In LE BOHEC, Yann, WOLFF, Catherine (szerk.): *Les Légions des Rome sous le Haut-Empire*. Lyon, 2000. 159–168.
- LUISELLI, Raffaella: „Authorial Revision of Linguistic Style in Greek Papyrus Letters and Petitions (AD I–IV).” In EVANS, T. V., OBBINK, D. D.: *The Language of the Papyri*. Oxford University Press, Oxford, 2009. 71–96.
- LUISELLI, Raffaella: „Greek Letters on Papyrus, First to Eighth Century: A Survey.” In KAPLONY, Andreas, GROB, Eva Mira: *Documentary letters from the Middle East: the evidence in Greek, Coptic, South Arabian, Pehlevi, and Arabic (1st–15th c CE)*. Asiatische Studien. Bern, 2008. 677–737.
- MÓCSY, András: *Pannónia a késői császárkorban*. Apolló könyvtár 4., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- O'CONNELL, Elisabeth R.: „Recontextualizing Berkley's Tebtunis Papyri.” In FRÖSEN, J.: *Proceedings of the XXIVth International Congress of Papyrology*. Helsinki, 2007. 807–826.

- PHANG, Sara Elise: „Military Documents, Languages, and Literacy.” In ERDKAMP, Paul: *A Companion to the Roman Army*. Wiley–Blackwell, Malden, 2007. 286–305.
- STROBEL, Karl: „Strategy and Army Structure: Between Septimius Severus and Constantine the Great.” In ERDKAMP, Paul: *A Companion to the Roman Army*. Wiley–Blackwell, Malden, 2007. 267–285.

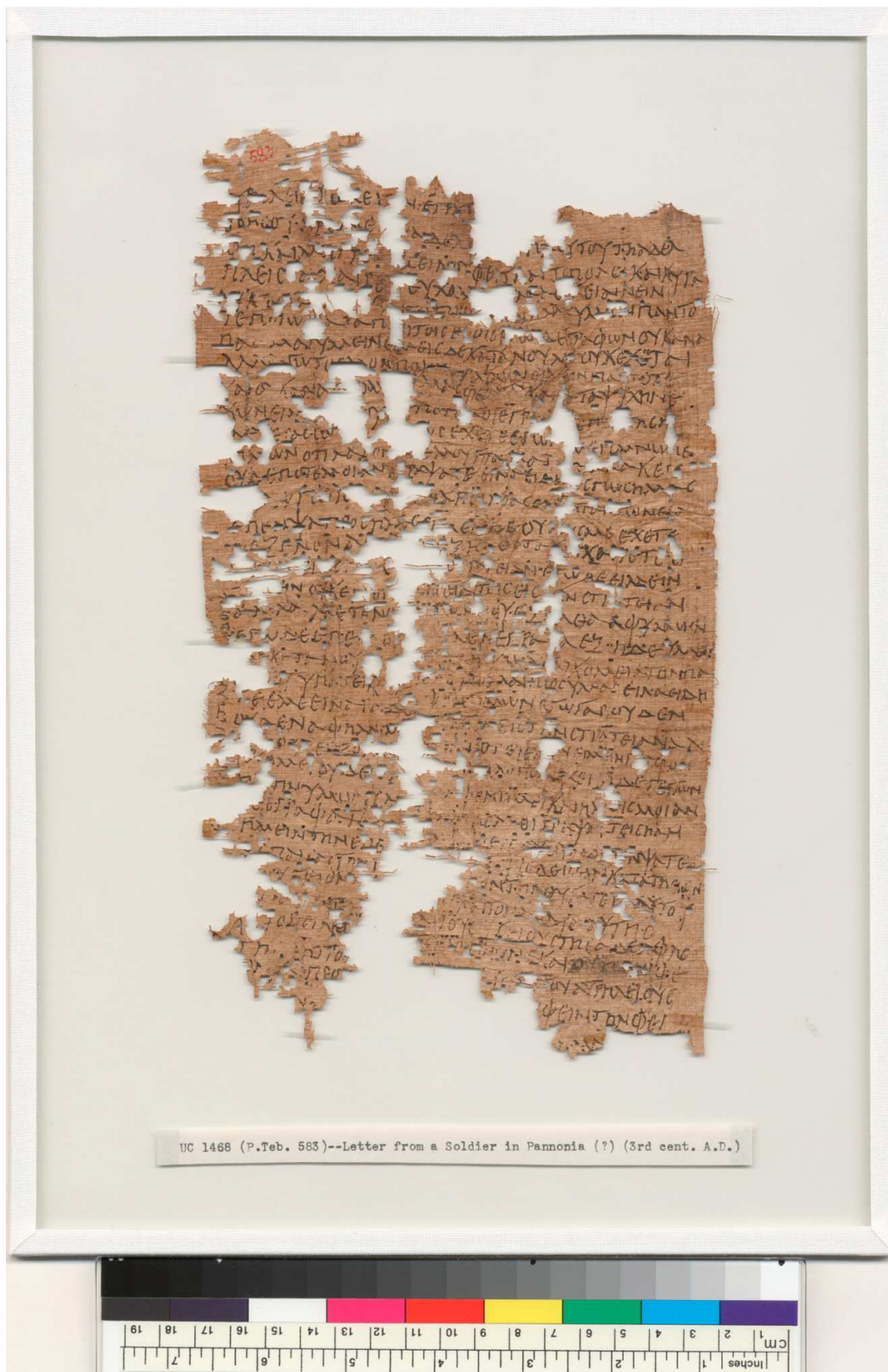
Források

- ADLER, A.: *Suidae lexicon, 4 vols. Lexicographi Graeci 1.1–1.4*. Teubner, Leipzig, 1935.
- Cassius Dio: *Roman History. Volume IX. Books 71–80*. Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, 1927.
- Héródianos: *A Római Birodalom története Marcus Aurelius halálától*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. Fordította: FEHÉR Bence és KOVÁCS Péter.
- IHM, Max: *C. Suetoni Tranquilli Opera. Vol. 1. De Vita Caesarum Libri VIII*. Teubner, Leipzig, 1908.
- LATTE, K.: *Hesychii Alexandrini lexicon, vols. 1–2*. København, 1966.
- NAUTIN, P.: *Origène. Homélie sur Jérémie, vol. 1*. Paris, 1967.
- STAVENHAGEN K.: *Herodiani ab excessu divi Marci libri octo*. Teubner, Leipzig, 1922.
- Suetonius, *A Caesarok élete*. Magyar Helikon, Budapest, 1975. Fordította: KIS Ferencné.

<p>(1) Temple de Soknebtynis.
 (2) <i>Dromos</i>.
 (3) Branche du <i>dromos</i> se dirigeant vers l'ouest.
 (4) Premier kiosque.
 (5) Deuxième kiosque.
 (6) Secteur du quartier gréco-romain partiellement fouillé par B.P. Grenfell et A.S. Hunt (1899-1900) et par O. Rubensohn (1902), puis saccagé par les fouilleurs clandestins.</p> | <p>(7) Église et monastère fouillés par G. Bagnani en 1933.
 (8) Bâtiment partiellement fouillé par E. Breccia en 1929.
 (9) Maisons fouillées par E. Breccia en 1929.
 (10) Maisons fouillées par C. Anti en 1930, puis recouvertes en partie par un monticule de remblais.</p> | <p>(11) « <i>Insula dei papiri</i> » fouillée par A. Vogliano en 1934.
 (12) <i>Insula</i> contenant des boutiques, fouillée par A. Vogliano en 1934 et par G. Bagnani en 1935.
 (13) Emplacement de la <i>fullonica</i> découverte par G. Bagnani en 1935.
 (14) Secteur partiellement fouillé par G. Bagnani en 1935.
 (15) Secteur des fouilles de 1988.</p> |
|---|--|---|

1. melléklet: Tebtynis (légifelvétel) – GALLAZZI (1989) 181.

2. melléklet: P.Tebt. 2.583. recto

(<http://digitalassets.lib.berkeley.edu/apis/ucb/images/AP00656aA.jpg>

2014. december 25. 17:31)

3. melléklet: P.Tebt. 2.583. verso

(<http://digitalassets.lib.berkeley.edu/apis/ucb/images/AP01107aA.jpg>

2014. december 25. 17:31)